

Sobre una inscripció hel·lenohebrea¹

Jordi Redondo
Universitat de València-Estudi General

καὶ τὸ σιγαν πολλάκις ἐστὶ σοφώτατον
ἀνθρώπων νοησαί (Pi. N. 5, 18)

1. Introducció

Entre el material exposat a València l'any 1989 per un antiquari sevillà, el Professor Josep Corell va tenir l'encert de treure còpia fotogràfica d'una inscripció en suport de pedra, de la qual malauradament no li fou possible d'obtenir, ni de paraula en primera instància ni tampoc després per carta, la més mínima notícia sobre quan, com i, el que més és, on fou trobada –o adquirida, si ens és llegut de donar a aquesta mena de transaccions l'innòcua denominació d'adquisició. Sense estendre'ns en una valoració moral del cas, farem per donar compte de les escasses passes que sobre aquesta inscripció hem arribat a fer, potser en una direcció foraviada, i més com a exercici de sana humilitat que amb una voluntat ferma d'establir una solució de l'enigma. El mateix Josep Corell va desistir de publicar la inscripció, atesa la impossibilitat de certificar-ne la procedència,² i per les característiques del text vàrem tenir, juntament amb Xavier Gómez, un seguit de converses que en acabat ens va dur a la decisió de deixar a les nostres mans

¹ Volem manifestar el nostre deute amb els nostres enyorats companys i amics, Professors Josep Corell Vicent i Xavier Gómez i Font, per llur generositat i confiança en facilitar-nos tota la informació disponible i en animar-nos a treballar sobre ella, tot i les deficiències de què és únic responsable l'autor.

² J. Corell, «Dos inscripciones inéditas de la Bética», in I. Roca & J.L. Sanchis (edd.), *Homenatge a José Esteve Forriol*, València, 1990, pp. 67-70, p. 67: (...) *En la Exposición de Anticuarios que se celebró en Valencia el pasado mes de octubre, vi en uno de los stands dos inscripciones romanas y una griega. Aquí, dejando de lado la inscripción griega, me ocuparé de las dos latinas.*

una possible publicació. Un cop feta per part nostra una proposta de lectura que discutirem tots tres, la ulterior investigació, malauradament continuada sense els companys que l'havien encoratjada, ens ha dut al resultat present. Qui llegeixi aquesta nota ho haurà de fer amb l'esperit i la sensibilitat del científic que gaudeix molt més tot plantejant problemes que no resolent-los, i haurà també d'atorgar-nos alguna indulgència per l'atenció dispensada a aquest que ara ens ocupa.

2. Descripció de la peça

El suport fa la impressió d'haver estat extret d'un bloc de pedra de marès, si ateniem al caràcter granulat de la textura i al desgast sofert. Les dimensions aproximades són 40 per 52 cms., i l'alçada de les lletres d'uns 2 cms. El tipus epigràfic emprat és de fàcil identificació, malgrat la poca cura del gravador: es tracta d'una uncial romana quadrada, un tipus de lletra d'època baiximperial, que va conèixer la seua màxima expansió a partir del segle III d.C., i que es distingeix pel fet que evita sempre les curvatures, reemplaçades

arreu per angles rectes.³ El caràcter de la peça escau a les funcions de l'estela o imatge funerària, talment com a la cara esculpida del bloc s'aprecia amb tota nitidesa un baix relleu que representa una figura humana: el tors i el rostre d'un home, segons que ho apunten el ben marcat bigoti i la llisor del bust, de cabell abundós, un ancià per l'aparença dels trets facials, vestit amb una túnica i un mantell cenyits al muscle esquerre i que es cobreix el cap amb una toca àmplia, de viatger, que ajusta a la barbata amb una llaçada. L'efigie mostra totes dues mans, la dreta amb el palmell obert, situat a l'alçada del pit i estès en paral·lel al mateix, en un gest de salutació o de pau; la mà esquerra sosté un petit objecte que l'erosió del suport no permet de reconèixer –potser una flor? S'aprecien, en canvi, els plecs del mantell, que creuen el pit des del muscle esquerre i marquen també la flexió al voltant del mateix braç. La cura de l'artista suggereix, doncs, que la persona representada era d'una certa condició. Segons que ens apuntava el Prof. Corell, l'efigie acredita una certa similitud amb les esteles romanes, en retrat de mig cos, de Bordeus i la seua àrea.⁴

Al llarg del cantó inferior de la peça es llegeix la inscripció, organitzada a manera d'un fris en dues línies, les caixes de les quals el lapicida va assenyalar mitjançant sengles incisions que en delimiten els marges de dalt i de baix. La grandària de les lletres disminueix una mica a partir dels primers signes de la línia superior, i aquesta manca de previsió en la distribució del text suggereix una inscripció apressada i descurada de la llegenda escollida, el que s'uneix a l'escassa pràctica del gravador, en la nostra opinió almenys. Una part de les lletres acusa un desgast important, el que dificulta una lectura còmoda. La nostra impressió és que, si es tractava de la mateixa persona, l'expertesa de l'escultor avantatjava molt la del gravador: tot i l'ajut que representa disposar dels marges on encabir la inscripció, les lletres no mostren la regularitat de proporcions i formes de qui està avesat a fer-ne. Així ho indiquen també els signes d'una manca de previsió pel que fa a l'espai: les lletres no només són més petites conforme avança el text, com

³ Cf. M. Guarducci, *L'epigrafia greca dalle origini al tardo impero*, Roma, 1987, p. 82: *Nell'età imperiale, e soprattutto dal III secolo d. Cr. in poi, si manifesta l'uso delle lettere 'quadrate', per cui le lettere 'lunate' irrigidiscono in segmenti le loro curve, comprendendo nel medesimo uso anche il theta e l'omikron.*

⁴ Cf. G. Walser, *Römische Inschrift-Kunst*, Stuttgart, 1988, núm. 121.

es pot fàcilment veure si comparem la primera alpha i la darrera, ans també el segon rengle arrenca més a l'esquerra que el primer.

3. La llegenda. Lectura i comentari

La lectura del text que defensem és la següent:

ΑΛΑΜΑΘΑΧΡΗΣΤΗΑ
ΛΥΠΕΦΙΛΕΤΕΚΝΕΧΑΡΑΣ

Com es pot veure, la imperícia del gravador l'ha obligat a escriure a la segona línia fins a quatre caràcters més que a la primera. Per consegüent, la llegenda diria:

Ἄλάμαθα χρηστέ, ἄλυπε, φίλε τέκνε χαράς

Traducció: *Il·lustre Alámatha, lliure de tot dolor, estimada filla de la joia.*

El comentari a la nostra lectura s'obre amb la forma Ἄλάμαθα, un substantiu semita amb el significat de *donzella, noia jove*, equivalent al grec κόρη,⁵ que dona origen a un topònim⁶ i que en el cas present hauria estat emprat com a antropònim. El tipus epigràfic emprat i l'estat de conservació de la peça fa que la <M> presenti unes formes poc clares, que es podrien confondre amb les d'altres lletres, com ara l'<O> i la <Φ>, cap de les quals no fa servir línies arrodonides, segons que ho mostra la inscripció més endavant, al terme φίλε.

La seqüència χρηστέ ἄλυπε està perfectament documentada, tot i que amb l'addició de la conjunció καί; es tracta d'una fórmula pròpia de les inscripcions sepulcral, que en la seua versió completa diu χρηστέ καὶ ἄλυπε χαῖρε, i que es registra en època tardana, baix-hel·lenística o imperial, i a una àrea geogràfica molt concreta, les illes de Naxos, Paros i Sicinos, pertanyents a les Cíclades jònies.⁷ Couilloud la qualifica de variant menor *-formule (...) attestée plus*

⁵ Cf. W. Gesenius, *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Berlin, 1962, s.u.

⁶ Es tracta d'una ciutat de la Síria oriental, a la riba de l'Èufrates, cf. Ptol. V 15. 25.

⁷ Cf. M.Th. Couilloud, «Reliefs funéraires des Cyclades de l'époque hellénistique à l'époque impériale», *BCH* 98 (1974), pp. 397-496, p. 486. Les inscripcions són les següents: *IG XII* 5, 32; 5, 33; 5, 85; 5, 91; i 5, 417. En transcrivim la darrera, *IG XII* 5, 417, dedicada a una dona: Φίλα χρηστή καὶ ἄλυπε χαῖρε.

rarement⁸ de les fórmules χρηστὲ χαίρει⁹ o simplement χαίρει.¹⁰ Per consegüent, la inscripció que ens ocupa reproduïx parcialment aquesta fórmula, encara que l'escassa cura del lapicida ha tingut com a resultat l'eliminació de la conjunció. D'altra banda, la construcció asindètica és habitual a les inscripcions privades no literàries, i escau també a les característiques de la nostra.

En tractar-se, d'acord amb el nom femení, d'una inscripció en honor d'una difunta, la forma esperable per al primer adjectiu era χρηστή, de bo i manera que el χρηστὲ del text admet dues explicacions: o bé el lapicida ignorava la pronúncia del grec i es va confondre en escriure <E> en comptes d'<H>; o bé el model iconogràfic i epigràfic que seguia era en realitat el d'un home, amb la qual cosa es va limitar a copiar aquest model –dictat potser? copiat en una mena d'esquema o croquis? recordat mentalment?¹¹

Ens hem de plantejar com és possible que una fórmula sepulcral de la Jònia insular es trobi a la Mediterrània occidental, bo i admetent que desconeixem la procedència de la inscripció. En canvi, sí que coneixem l'ús molt estès d'una altra expressió formular, l'antítesi dels conceptes ἀλυπία i χαρά, freqüentíssima a tota l'epigrafia funerària de les èpoques hel·lenística i paleocristiana. En aquest sentit, la inscripció mateixa pot donar-nos punts de referència que ens permetin d'avançar en els problemes esmentats. La seqüència φίλε τέκνε χαρᾶς conté dos flagrants semitismes: el primer consisteix en la innovació del vocatiu τέκνε, una forma concreta que no es registra a tota la història de la llengua grega, però que té nombrosos paral·lels a la koiné. De fet, el μεταπλασμός d'un substantiu del tipus temàtic i de gènere neutre a la flexió del mas-

⁸ M.T. Couilloud, *op. cit.*, *ibid.*

⁹ *IG XII 5*, 389 Καλλιόπη Ἀγάθη χρηστή χαίρει, inscripció que M.T. Couilloud, *op. cit.*, p. 411, data cap a mitjan segle II d.C.

¹⁰ *IG XII 5*, 766 Ἀσκλάπων Ἀσκλάπωνος χαίρει, M.T. Couilloud, *op. cit.*, p. 431, data la inscripció a les darreries del segle II d.C.

¹¹ Un expert en iconografia funerària estaria en condicions d'avaluar els paral·lels de la nostra inscripció amb altres de procedència diversa. Les inscripcions de les Cíclades que estem assenyalant com a referents per al text contenen motius d'interès, com ara l'objecte que la difunta té a una mà –un mirall, un flascó de perfum–, cf. M.Th. Couilloud, *op. cit.*, pp. 419-423. La contradicció entre la imatge i el text, referits respectivament a un home i una dona, podria tenir el seu origen en la juxtaposició de dos models diferents, un d'iconogràfic i un d'epigràfic.

culí compta amb precedents a l'època clàssica i és molt freqüent al grec hellenístic,¹² i sobre tot a la koiné parlada pels pobles semites.¹³ Més encara, el canvi de gènere s'explica sovint, precisament, per la interferència de la llengua materna dels parlants. Una altra possible explicació rau a la seqüència del text: els vocatius $\chi\rho\eta\sigma\tau\acute{\epsilon}$, $\acute{\alpha}\lambda\upsilon\pi\epsilon$ i $\phi\acute{\iota}\lambda\epsilon$ haurien pogut produir un error mecànic que hauria modificat el $\tau\acute{\epsilon}\kappa\nu\omicron\nu$ esperat.

El segon semitisme hauria escapat per complet a la nostra comprensió sense la intervenció del Prof. Corell, en assenyalar-nos la locució semita $\tau\acute{\epsilon}\kappa\nu\epsilon \chi\alpha\rho\acute{\alpha}\varsigma$, una frase que documentem, per exemple, al grec bíblic.¹⁴ La interacció de la llengua grega i una de semita, probablement l'hebreu, fa que el nostre epígraf no es distancii molt d'autèntiques inscripcions bilingües, com les de l'Orient Pròxim.¹⁵

4. Conclusions

La conclusió a què arribem d'antuvi suggereix que la inscripció no és pas el cas d'un *faulum*, ateses les particulars característiques epigràfiques de la mateixa. El contrast entre les diferents dades que hem pogut arregar al voltant de la inscripció indiquen que la difunta homenatjada hauria sigut una dona semita, probablement hebrea; que els seus parents feien servir de manera habitual el grec, juntament amb una llengua semita, en principi l'arameu; i que la utilització com a model tant del text com de la imatge d'uns tipus epigràfics molt determinats, situats a les Cíclades jònies entre els segles I i II d.C., juntament amb les característiques epigràfiques del mateix text, pròpies del s. III, fan pensar que l'epitafi correspon a una dona membre d'una família hebrea que hauria viscut per un temps, generacions potser, a algun indret

¹² Cf. E. Mayser, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit I-2*, Berlin & Leipzig, 1938² (= Berlin, 1970), pp. 46-48; F.Th. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Period II. Morphology*, Milà 1981, pp. 95-103.

¹³ Cf. F. González Luis, «Los cambios de género gramatical en las antiguas versiones latinas de la Biblia», *Helmantica* 40 (1989), pp. 303-310.

¹⁴ Cf. M. Zerwick, *Graecitas biblica exemplis illustratur*, Roma, 1960⁴, p. 16. Exemples neotestamentaris són *Ev. Lc.* 7, 35, *IP* 1, 14 i *IP* 2, 14.

¹⁵ Vegeu-ne notícia a J.T. Milik, «Inscription araméenne en caractères grecs de Doura-Europos et une dédicace grecque de Cordoue», *Syria* 44 (1967), pp. 290-306, p. 291.

de l'Egeu, i que hauria pogut establir-se més tard a la Mediterrània occidental.¹⁶

Si la nostra interpretació resulta globalment correcta, podem plantejar la hipòtesi que la peça procedís d'una necròpolis hebrea d'algun lloc de la Mediterrània occidental, com ara la costa andalusa; pel tipus de la lletra sabem que la inscripció s'hauria de datar a l'època del baix imperi, no pas abans del segle III d.C. Aquesta dada coincideix també amb el caire tardà de la fórmula funerària utilitzada, sense comptar amb què la diàspora jueva del 70 d.C. ja indica un *terminus post quem*. La presència d'artesans i mercaders hebreus –únic poble de l'Orient Pròxim considerablement actiu com a subjecte migratori a l'època que ens interessa– a tota la conca mediterrània és un fet conegut,¹⁷ l'abast del qual inclou també, evidentment, la península Ibèrica. D'altra banda, entre els segles III i VI, i amb independència de l'ocupació d'una bona part de la Cartaginense pels exèrcits de Justinià,¹⁸ les ciutats de la península conegueren una certa presència comercial grega.¹⁹ Així ho testimonien, per exemple, les inscripcions trobades a Alacant i València.²⁰ La inscripció revela, però, que els seus immediats desti-

¹⁶ Més enllà de la nostra investigació, s'obre la via de considerar si la peça ha sigut importada d'alguna manera des d'una procedència llunyana.

¹⁷ Cf. C. Mango, *Βυζάντιο. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς νέας Ῥώμης*, Atenes, 1988 (= *Byzantium. The Empire of New Rome*, Londres, 1980), pàg. 27: οἱ πανταχοῦ παρόντες Ἑβραῖοι κέρδιζαν τὴ ζωὴ τους ὡς τεχνίτες ἢ ἔμποροι.

¹⁸ A. Lillo, «Inscripciones sepulcrales griegas de Cartagena», en A. González Blanco & J. M. Blázquez (eds.), *Antigüedad y Cristianismo II. Del Conventus Carthaginiensis a la Chora de Tudmir. Perspectivas de la historia de Murcia entre los siglos III-VIII*, Múrcia, 1986, 119-121, comenta com la dominació bizantina no va comportar, si jutgem pel caire del material epigràfic aparegut, un ús important de la llengua grega.

¹⁹ C. Mango, *op. cit.*, p. 35.

²⁰ V. Martínez Morellá, «Recientes hallazgos griegos en el Tosal de Manises (Lucentum-Alicante)», *Actas del V Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, 1959, 234-238, pàg. 237, datava el segle IV a.C., època en què situa el que anomena *la fundación de la ciudad*, una inscripció sepulcral trobada el 1956. Tanmateix, una breu nota d'A. Tovar, «Un fragmento de inscripción griega de Alicante», *AEA* 31, 1958, 178, ja havia datat la inscripció, d'acord amb els tipus epigràfics i en especial els de sendes ω, als segles II-III d.C. Per a la inscripció de València, vegeu A. Melero, «Un óstrakon en griego de la Almoína de Valencia», *SPhV* 5 (2001), pp. 155-160,

nataris no eren ras i curt grecs. Només la completa identificació de la procedència de la peça podria aportar elements suficients per tal d'escatir la qüestió.

REDONDO, Jordi, «Sobre una inscripció hel·lenohebrea», *SPhV* 13 (2011), pp. 223-230.

RESUM

El nostre article presenta una lectura i una interpretació convincents a propòsit d'una peça epigràfica inèdita, que ens fou coneguda mercès a una fotografia presa fa més de vint anys pel nostre col·lega el prof. Josep Corell. Al nostre parer, hi ha una sòlida base per a suggerir que es tracta d'un epitafi del segle III d.C. dedicat a una dona, suposadament una jueva, la família de la qual s'hauria instal·lat prèviament a la zona de l'Egeu.

PARAULES CLAU: epitafi, fórmula, semític, *Koiné*.

ABSTRACT

Our article presents a cogent lecture as well as an interpretation of an unpublished epigraphical artifact being known to us after a picture taken more than twenty years ago by our colleague prof. Josep Corell. In our opinion, there is a strong case for arguing for a IIIth. century AD Helleno-Hebrew epitaph dedicated to a woman, presumably a Jew, whose family should have settled formely in the Aegean area.

KEYWORDS: epitaph, formula, Semitic, *Koine*.

que estableix per a l'epígraf una datació als segles V-VI d.C., coincident amb les dades arqueològiques.